

**СТАНІСЛАВ СТЕМПОВСЬКИЙ (1870–1952):
СТОРІНКИ ЖИТТЯ ВИДАТНОГО ПОДОЛЯНИНА**

Досліджено життєвий шлях і громадське служіння визначного українсько-польського діяча початку ХХ ст., міністра земельних справ Української Народної Республіки, суспільного та освітнього діяча незалежної Польщі, публіциста, перекладача, мемуариста, багаторічного супутника видатної польської письменниці Марії Домбровської, Станіслава Стемповського. На основі використання широкого кола документальних матеріалів висвітлено його походження, родинні зв'язки, майновий стан, громадсько-політичну діяльність, співпрацю з українськими та польськими діячами, а також особисте життя.

The life and public service of Stanislav Stempovskv, an outstanding Ukrainian-Polish figure of the beginning of the XXth century, the Minister of Land of the Ukrainian People's Republic, public and educational figure of independent Poland, publicist, translator, memoirist partner in life for many years of a Polish writer Maria Dombrowska. On the basis of documental materials, his parentage, family connections property state, social and political activity, cooperation with Ukrainian and Polish figures and his private life are cleared up.

Станіслав Стемповський — громадський діяч Поділля початку ХХ ст., польсько-український політичний діяч періоду Української Народної Республіки, суспільний і освітній діяч у незалежній Польщі, публіцист, перекладач, мемуарист, один із керівників польського масонства, багаторічний супутник видатної польської письменниці Марії Домбровської. Навіть одного з цих визначень було б достатньо, щоб зацікавитись життям цієї непересічної харизматичної особистості — етнічного поляка, який народився в Україні, доклав багато праці для розвою обох народів і зміцнення дружби між ними. Однак його життя і доробок до цього часу залишаються поза прискіпливою увагою як українських, так і польських дослідників. Перші згадують про нього зазвичай як про члена урядів УНР І.П. Мазепи та В. Прокоповича [1: 2], інші — у зв'язку з історією польського масонства чи з Марією Домбровською [3: 4]. Невеликі біографічні статті (майже ідентичні) про Станіслава Стемповського вміщено в «Енциклопедії українознавства» [5] та другому виданні «Довідника з історії України» (правда, тут чомусь під прізвищем «Стемпковський») [6]. Обидва джерела містять кілька фактичних помилок. Наше дослідження ґрунтується на власних спогадах С. Стемповського [7] та ґрунтовному широкому вступі до них пера М. Домбровської [8], документальних матеріалах

Державного архіву Вінницької області (далі ДАВО), тогочасних періодичних виданнях.

Станіслав Стемповський походив зі шляхетського роду герба «Ноша» (Junosza), який брав свій початок зі Стемпова в Ленчицькому воєводстві. Засновником подільської гілки роду був прадід Станіслава Казімеж Стемповський (?–1810), син Казімежа, ленчицького войського, і Катажини з Лезнецьких, полковник у гетьмана Ф.К. Браницького¹ та деякий час комендант Кам'янець-Подільської фортеці. Одружившись із Йоанною Ільніцькою, він осів на Поділлі. У 1789 р. набув у С.Ш. Потоцького² в Кам'янецькому (пізнішому Ушицькому) повіті Струзький ключ, до якого входили села Струга Велика, Стружка, Балабанівка, Шербовецька Слобідка, а також частини сіл Шербівці, Свбоч (Свбич) і Калачківці³. Був маршалком шляхти Ушицького повіту. У шлюбі з Ільніцькою Казімеж мав дев'ятеро дітей: Станіслава (?–1852), земського суддю Ушицького повіту: Горгоні (?–1822); Чеслава (близько 1787–04.07.1832)⁴, Вінниківці Літинського повіту), випускника Віленського університету, межового суддю Літинського повіту: Леона (1794 – 25.03.1855, Париж), маршалка шляхти Ушицького повіту: Вінценти (1798–після 1859); ще одного сина (найстаршого), який помер у дитинстві; Катажини, у шлюбі Молзелевськи; Юлію, у шлюбі Яцковськи; Анни, заміжною за Яном Бенкевичем Г7, с. 26–27, 391; 91. По смерті Казімежа його сини 31.12.1816 р. підписали акт про поділ батьківського спадку (внесений в ушицькі судові актові книги 17.03.1817 р.). За участь в Листопадовому повстанні⁵, Станіслава, Леона й Він-

¹ Францішек Ксавери Браницький (1730–1819) — польський військовий і політичний діяч, магнат, у 1772–1774 рр. — польний, а в 1774–1793 рр. — великий коронний гетьман, один із організаторів і керівників Торговицької конфедерації (1792 р.), у 1793–1798 рр. — генерал-аншеф у російській армії.

² Станіслав Шенци Потоцький (1751–1805) — польський політичний діяч, магнат, від 1784 р. — командувач Українсько-подільською дивізією зі званням генерал-лейтенанта, від 1788 р. — генерал коронної артилерії, маршалок Торговицької конфедерації (1792 р.), у 1796–1798 рр. — генерал-від інфантерії у російській армії.

³ Свбоч і Калачківці нині входять до Кам'янець-Подільського району Хмельницької області, решта всі — до Нововишицького району тієї самої області.

⁴ Тут і далі дати до 1918 р. подано за юліанським календарем, який відстає від григоріанського на 12 днів у XIX ст. і на 13 днів у XX ст.

⁵ Листопадове польське національно-визвольне повстання (29.11.1830–10.1831) охопило ті землі колишньої Речі Посполитої, які відійшли після її поділів до Росії. На Поділлі збройні виступи розпочалися у кінці квітня 1831 р.. Місцевих

центи було засуджено на заслання до Сибіру, а їхні маєтки конфісковано [10]. А Чеслав ще до повстання продав свою частину спадку та набув в Літинському повіті Вінниківецький ключ, до якого входили села Вінниківці, Макарів, Чернелівці та Майдан-Чернелівецький, частіше називаний Гвтою Чернелівецькою. Частину селян із проданої Свбочі він переселив до заснованого ним присілка с. Вінниківців Стемпової, який селяни називали Свбочанкою. Після бездітної смерті Чеслава Вінниківецький ключ успадкував його брат (діл героя нашої статті) Станіслав, який відбув заслання в Оренбурзі і в 1833 р. отримав «всемилоствиве прошення», а з ним і свій власний маєток. Права Леона⁶ та Вінценти, які перебували в еміграції, на спадок по братові були відхилені указом Сенату від 7.12.1846 р. через їхню приналежність «до 1 і 2 категорії державних злочинців». Вінценти, скориставшись амністією 1856 р., прибв із Франції на Поділля і в 1859 р. розпочав клопотання в Літинському повітовому суді щодо встановлення своїх прав на Вінниківецький ключ, але так нічого і не домігся [11].

Станіслав був одружений двічі. Вперше пошлюбив селянку з Свбочі Анну (прізвище невідоме), з якою мав сина Станіслава. Вдруге одружився в 62-річному віці з 16-річною шляхтянкою Емілією Поступальською, з якою мав дітей: Тересу (?–1887), в шлюбі Лехно-Васютинську; Рафала (?–1918); Гвберта (?–18.09.1913, Гвта Чернелівецька); Станіславу (?–1918), незаміжню; Міхала, померлого в дитинстві; Антоні (?–1910); Феліціана (?–1912); Адама (?–1912); Еву (?–1918), в шлюбі де Кравзе; Богуміла (?–1911); Яна (?–1870) [7, с. 26–27].

Докладніше розповімо про батька нашого героя — Гвберта.

повстанців, які 03.05.1831 р. зібралися в с. Красносіллі Гайсинського повіту, очолив генерал Б. Колишко. Вже 14.05. третисячний загін повстанців зазнав поразки від царських військ біля м. Дашева. Окремі вогнища повстання на Поділлі та Волині були придушені до 12.06.1831 р..

⁶ Леон по дорозі на заслання втік при допомозі давнього настоятеля своєї парафії, капучина отця Міколая Романовського, і виїхав до Галичини, а звідти на еміграцію до Франції. У Парижі в 1835 р. він підписав акт Конфедерації польського народу. Також був ініціатором створення на паризьких цвинтарях спільних могил польських емігрантів: в міру потреби група заможніших емігрантів або розпорядники складкової каси набували місце на цвинтарі, де в глибокій (іноді до 10 м) ямі поступово можна було розмістити близько 20 трун. На такій могилі, як правило, встановлювався величний надгробок як пам'ятник польському патріотизмові. Той винахід допоміг на довгі роки увічнити пам'ять багатьох, часто дуже убогих емігрантів. Сам Леон теж похований в одній зі збірних могил на цвинтарі Пер-Лашез [7, с. 391–393].

Він навчався в Кам'янець-Подільській і Немирівській школах, потім — на медичному відділенні в університеті св. Володимира в Києві. У 1863 р., на 4-му курсі, залишив університет в зв'язку з Січневим повстанням⁷. Як і багато інших місцевих поміщиків, він підготував зброю й очікував на прибуття відділення Е. Ружицького, щоб стати до лав повстанців, однак на Поділлі повстання так і не поширилося. У 1866 р. Губерт одружився зі своєю двоюрідною племінницею, онучкою вищезгаданих Яна Бенькевича й Анни зі Стемповських, донькою Казімежа Бенькевича та Стефанії з Коморовських Ядвігою (?–15.10.1907, Гута Чернелівецька). «На життя ливився як на сурову, сповнену праці й корисну службу єдиному джерелу всіх вартостей — землі» і «від світанку до смерканку був при господарстві, якому віддавався всією душою» [7, с. 23–25]. Унаслідок родинного поділу за рішенням третейського суду від 18.12.1869 р. він отримав маєток в Гуті Чернелівецькій в 876 дес. 56 сажнів, «з жилим на тих теренах будиночком, господарськими будівлями і спорудою для виготовлення скла, з питним в селі закладом, млином і ставком та з чиншевими садибами», обтяжений боргами в понад 10 тис. російських руб. [12, арк. 10 зв.1]. Цей переважно лісний маєток, в якому було лише близько 27 десятин орної землі (в основному лісових галявин), значних прибутків не давав, бо скляний завод з давня орендував київський підприємець Л. Бродський із правом вирубування навколишнього лісу [7, с. 9]. На додаток до своєї незначної спадкової частки отримав судовий процес з урядом за межі своїх володінь, розпочатий ще після поділів Речі Посполитої під час розмежування Летичівського та Літинського повітів. Йшлося про кілька сотень десятин спірного лісу, що межував із гутянським, який належав Губертові, на кордоні Літинського та Летичівського повітів. На той ліс, за рішенням суду, жодна зі сторін не мала права аж до часу остаточного ге-

⁷ Січневе польське національно-визвольне повстання, що розпочалося в Королівстві Польському в ніч з 22 на 23.01.1863 р., поширилося на Правобережну Україну в травні того самого року. Воно охопило всю Волинську губернію і 10 повітів Київської. Підняти повстання на Поділлі не вдалося, хоча в кінці травня туди здійснив рейд кінний загін повстанців під командуванням Е. Ружицького. Переконавшись в відсутності підтримки місцевого українського селянства і безперспективності боротьби, Ружицький вивів свій загін, невпинно атакований карателями, до австрійського кордону і 28.05.1863 перейшов в Галичину, де був інтернований. Невеликі повстанські групи діяли на Правобережній Україні ще до осені 1863 р.

нерального розмежування. Після тривалого розгляду справи в Сенаті та Державній Раді спеціальна межова комісія півроку вивчала питання на місці та врешті «видала прихильну резолюцію», за якою спірний ліс визнано в межах Літинського повіту і приєднано до володінь Губерта. Спродавши частину того лісу, він набув у Стефанії з Бенькевичів Стемповської, сестри своєї дружини й одночасно своєї братової (була заміжня за Рафалом Стемповським), половину с. Рожепів Літинського повіту [13]. Друга половина Рожепів вже була в руках Губерта як спадок його дружини по її покійному братові Вацлаву [7, с. 52–54]. У 1905 р. Губерт ще відкупив у свого брата Антоні частину с. Вінниківців зі старою садибою (родинним гніздом), яка зазнала пожежі [7, с. 297–298; 16, с. 201]. Мешкав він із сім'єю в Гуті Чернелівецькій, де з часом заклав католицький цвинтар і збудував родинну каплицю, для якої отримав дозвіл на відправу [7, с. 343–344].

У Гуті Чернелівецькій 27.01.1870 р. народився Станіслав. Тоді сім'я Стемповських мешкала спершу в старому невеликому будинку, а близько 1876 р. переселилась у новозбудований, теж порівняно скромний дім. Станіслав мав братів: Пьотра (1865–20.03.1943), випускника Кам'янець-Подільської гімназії та природничого факультету університету св. Володимира (Київ), і Тадеуша (близько 1875–1939), випускника Київської гімназії. Обое були членами Союзу власників-поляків Подільської губернії та членами-засновниками Кооперативного товариства на вірі при тому Союзі, утвореного 04.05.1918 р.. Окрім того, входили до Подільського товариства сільського господарства і сільськогосподарської промисловості (далі ПТСГ)⁸ [7, с. 11; 14, арк. 1; 15, арк. 12].

Значний вплив на духовне формування Станіслава мала його мати, якій він, за його твердженням, завдячував «передусім любов'ю до літератури, пробудженням до інтелектуального життя, любов'ю до людини, звільненою від соціальних і світських пересудів, можливо хворобливою антипатією до сили й зухвалості». Крім того, для його світогляду, зокрема формування почуття «народного патріотизму й демократії», велике значення мало

⁸ Поміщицька організація, заснована в 1896 р., розпочала свою діяльність у 1899 р.. Охоплювала всю Подільську губернію і мала на меті сприяти розвитку та вдосконаленню сільського господарства Поділля. Її центром була Вінниця. До товариства в різні часи входило від близько 500 до 700 членів, біля 85% становили поляки.

спілкування в дитинстві зі службовцем із їхнього маєтку, в минулому французьким робітником, учасником Франко-пруської війни 1870–1871 рр. Антуаном Огюстом Камбро, який «був республіканцем і не любив ксьондзів» [7, с. 13–17, 15].

На 7-му році життя наш герой важко захворів на очі. Хвороба внаслідок неправильного лікування перейшла в хронічну і мучила його до кінця життя. Попри це, отримав гарну освіту та постійно займався самоосвітою. Спочатку навчався вдома під керівництвом гувернерів і приватних учителів. З дитинства добре знав французьку мову, вивчав німецьку й російську. Спілкуючись із місцевим населенням, досконало засвоїв українську розмовну мову. Звичайно, в сім'ї Стемповські спілкувались по-польськи, однак польську граматику Станіслав вперше прочитав в 20 років. Мати давала йому перші уроки гри на фортепіано. У 1879 р. хлопчик вступив до Кам'янець-Подільської гімназії, де навчання йшло, «не пробуджуючи ентузіазму до науки» і не викликаючи до більшості викладачів «ніяких почуттів, крім ненависті й погорди». Паралельно брав приватні уроки музики, німецької та французької мови. У гімназійні роки контактував із членами таємного гуртка «радикальних гімназистів» і читав заборонену літературу, тому був підозрою в керівництва гімназії й атестату зрілості після закінчення (1888 р.) не отримав [7, с. 34–94]. Щоб уникнути призову до військової служби та підготуватись до здачі екстерном екзамену на атестат зрілості, юнак записався до ветеринарного інституту в Дерпті (нині — Тарту, Естонія). Та на лекції майже не ходив, займаючись самоосвітою, зокрема заповнював прогалини в знанні рідної літератури й історії, вчив німецьку мову, вперше ґрунтовно студіював польську граматику.

4-річне перебування в Дерпті справило величезний вплив на формування соціалістичних поглядів Стемповського і його зближення з революційною молоддю. Він читав багато соціалістичної літератури й увійшов до конспіративної групи російських, а потім польських студентів, познайомився зі всією конспіративною та легальною прогресивною Варшавою і відтоді брав активну участь в тамтешньому громадському житті. У Дерпті із часом став одним із керівників польської молоді, яка студіювала марксизм і одночасно працювала для варшавських освітніх кіл. Множив на друкарській машинці відозви та брошури, перекладав із німецької на польську статті з часопису «Neue Zeit», а разом зі своїм другом Броніславом Квляковсь-

ким⁹ — праці Поля Лафарга «Інтелектуальна праця і машини» та Карла Каутського «Національність і її початкове формування». Обидва переклади були видані в Варшаві (перший — 1890 р., другий — 1891 р.) на кошти з конспіративного видавничого фонду, зібраного зі щомісячних внесків. Окрім того, С.Стемповський переклав із російської та видав власним коштом дві збірки оповідань Максима Горького та книгу Петра Кропоткіна «Здобуття хліба». Він підтримував контакт і з місцевою «українською колонією», яка познайомила його з літературною українською мовою, особливо заприятелював з Богданом Кістяківським¹⁰ [7, с. 95–131].

Конспіративна діяльність Стемповського не залишилася непоміченою для поліції. 06.08.1892 р. в його дерптському помешканні був обшук, після чого Станіслава заарештували. По 2-денному перебуванні в ризькій в'язниці арештанта перевезли через Динабург (нині — Даугавпілс, Литва), Вітебськ, Смоленськ, Орел і Курськ до київської слідчої в'язниці на вул. Великій Володимирській. Після закінчення слідства в грудні того самого року його звільнили під родинний внесок в 10 тис. руб., із умовою мешкати під наглядом поліції в маєтку свого батька до вироку. Оселився тоді в батьківському домі в Гуті Чернелівецькій. Невдовзі отримав дозвіл влади на виїзд до Дерпту, де склав дипломні іспити [7, с. 132–160].

Під час вимушеного перебування в Гуті Чернелівецькій Станіслав закохався зі взаємністю в кuzину Марію Стемповську, доньку Феліціана¹¹ та Матильди з Ганіських, свою ровесницю і давню товаришку, вихованку пансіону в Варшаві й випускницю природничого факультету Женевського університету, близьку йому по духу й поглядах. Несподіване кохання спалахнуло після багатьох років дружніх взаємин, що супроводжувалися спілкуванням і листуванням «в товарисько-насмішкуватому тоні [...], який стидався й тіні сентименту» [7,

⁹ Броніслав Кулаковський, виключений з Петербурзького університету за участь в студентських виступах, студіював спершу медицину, а потім право в Дерптському університеті. Пізніше був адвокатом в політичних справах в Білостоці й Варшаві. Закінчив життя на еміграції в США.

¹⁰ Богдан Кістяківський (1868–1920) — випускник Дерптського університету, народний діяч, відомий правник, соціолог і філософ права, професор Ярославського ліцею та університету св. Володимира в Києві, дійсний член ВУАН.

¹¹ Феліціан, змарнувавши свою частину батьківського спадку — присілок Стемпів, виставлений банком на публічні торги, мешкав із дружиною на хуторі коло села.

с. 1551. Усупереч волі батьків із обох сторін, які вже певний час не підтримували між собою жодних стосунків із причин, що їх С. Стемповський оминає в спогадах, вони вирішили побратися. Станіслав розпочав в Варшаві через адвоката, католицького консистора Вагнера, клопотання про дозвіл на шлюб, адже вони були надто близькими родичами. Такий дозвіл міг дати лише Рим. Та виявилось, що архієпископи отримують бланки таких документів лише для виняткових випадків, і Вагнерові вдалось довести винятковість даного випадку. 11.06.1893 р. закохані обвінчались в варшавському костьолі св. Хреста. У зв'язку зі шлюбом Станіслав мусив відмовитись від планів вступити після закінчення ветеринарного інституту на III курс медичного факультету, а дружина залишила розпочаті в Парижі медичні студії. У вересні того самого року Станіславу було нарешті винесено вирок — 3 роки перебування під відкритим наглядом поліції в місці довільно ним обраному, за винятком університетських міст. Він пристав на пропозицію батька оселився в с. Шебутинцях Ушицького повіту, частина яких була посагом його матері. У тому занедбаному й розореному постійними орендами маєтку площею в 138 десятин в 13 окремих частинах¹², не рахуючи садиби, млина та ділянки лісу, він заходився коло господарства та будівництва дому. Наприкінці липня 1894 р. до нього приєдналася дружина з новонародженим первістком Єжи, яка до того мешкала в Кракові. У Шебутинцях влітку 1895 р. в них народився другий син Губерт. Відбувши термін нагляду, восени 1896 р. Стемповський отримав паспорт і виїхав із дружиною до Варшави. Далі за кілька днів сам попрямував до Німеччини, а потім до Франції. Основною метою цієї першої подорожі Стемповського до Західної Європи було, як він писав в своїх спогадах, «придивитись зблизька до того руху, ідеологією якого ми жили, і з яким ми пов'язували справу нашого визволення і визволення людства» [7, с. 194]. Станіслав слухав виступи представників тогочасної європейської лівиці, зокрема Вільгельма й Карла Лібкнехтів, із деяким познайомився особисто. Пізніше мало не щорічно він здійснював закордонні подорожі, під час яких поповнював знання про літературу, науку, мистецтво й суспільні течії Західної Європи.

13.03.1897 р. Стемповський вже в Варшаві, звідти виїхав до Шебутинців, де перебув весну й літо за господарськими

¹² На той час в Шебутинцях було близько 30 ділчів.

справами. У серпні того ж року замешкав на сталі з сім'єю в Варшаві, іноді вертаючись на літні місяці в Шебґтинці. Він залишив Поділля, зневірений в своїх почуттях «хлопомана», вражений постійними конфліктами з шебґтинецькими селянами: «втікаючи з Поділля до Варшави, прагнув знайти себе і працювати серед польського елементу, де не було клятих національних і релігійних відмінностей» [7, с. 303].

Завдяки матеріальній допомозі батька, Стемповський отримав можливість повністю присвятити себе суспільній діяльності. Став активним учасником багатьох освітніх і видавничих починань, які окрім того значною мірою фінансував. Зокрема, увійшов до Варшавського товариства доброчинності і ліво працював в каталожній комісії його відділу безкоштовних читалень. Окрім того, був громадським бібліотекарем в заснованій Броніславом Натансоном¹³ науковій читальні та протягом майже 2-х років співпрацював із його видавництвом. За ініціативою Б.Натансона взявся за перший польський переклад роману Л. Толстого «Воскресіння», який здійснював в міру публікації оригіналу в петербурзькому журналі «Нива». Коли через хворобу Б.Натансона видання закінченого ним перекладу загальмувалося, Стемповський видав його власним коштом тиражем в 1 тисячу. При вартості одного примірника в 80 копійок йому навіть не вдалося повернути кошти, витрачені на папір і друк [7, с. 213–220].

У 1899 р. С. Стемповський був одним зі співпайовиків, які вкупили часопис «Prawda» в О. Свентоховського. Як член редакції (1899–1900 рр.) склав до 20-річного ювілею газети бібліографічний покажчик всіх публікацій за час її існування. Залишив газету разом із кількома друзями внаслідок внутрішнього конфлікту в редакції, пов'язаного з провадженням часопису. У 1902 р. був співзасновником часопису «Ognіwo» — «наукового, суспільного, літературного і політичного тижневика» (перший номер вийшов 18 грудня того самого року), який редагував до 1905 р.. Як «Prawda», так і «Ognіwo» відкрито симпатизували соціалізму, а останній започаткував збірну пільгову передплату для робітників, селян, студентів та сільських учителів і взагалі протягом кількох років свого існування був подією в історії прогресивної польської літератури.

¹³ Броніслав Натансон — випускник Дерптського університету, правник, освітній діяч, видавець. Із заснованої ним в Варшаві наукової читальні виникла Варшавська міська публічна бібліотека. С. Стемповський заприятелював з Б. Натансоном ще в дерптські часи.

Цікаво, що Стемповський, попри найактивнішу громадську позицію та участь в конспіративному русі, ніколи не входив до жодної партії. Пояснював це тим, що: «не мав жодної амбіції, ані прагнення влади, ані чесноти сліпої покори». Однак підтримував найтісніший зв'язок із Польською соціалістичною партією, виконуючи для неї найрізноманітніші завдання, іноді дуже небезпечні [7, с. 213–296].

Закриття владою тижневика «Ognisko» в грудні 1905 р. і тиск батька, який хотів спрямувати бурхливе життя сина — «безбожника, марксиста, революціонера» в спокійне русло поміщицького існування, схилили С. Стемповського навесні 1906 р. переїхати з сім'єю з Варшави до Вінниківців. Той маєток (322,35 дес. землі на 1911 р.), «винищений багаторічною орендою, без дому, без лісу, з поганими будівлями», перейшов до нього в спадкову власність за родинним поділом 1905 р.. Унаслідок поділу старший брат Станіслава Пьотр отримав Рожепи, найбільший і найбагатший маєток коло залізниці, а менший Тадеуш — Губертів, фільварок, заснований коло Гвти Чернелівецької їхнім батьком, із гуральнею та новими будівлями. Щоб вирівняти вартість всіх спадкових часток, брати мали поступово сплатити Станіславу певні суми. Гвта Чернелівецька залишилася за батьком, а Шебутинці як спільна власність мали піти в оренду і невдовзі були продані [7, с. 298–299; 16–18].

Резиденція Стемповських в Вінниківцях була колишнім зерносховищем, перетвореним за дивакватою ідеєю дялька Станіслава Богуміла Стемповського на помешкання після того, як родинне гніздо згоріло. Дялько «поштукатурив дерев'яні стіни на біло, зробив в них готичні вікна (!), з кольоровими скельцями в арках, зробив коридор посередині дому, а з засіків з одного і другого боку — покої та покоїки». Станіслав мусив прибудувати до цього будинку з фронтоном ще 3 кімнати для кухні та слуг і «зламав монотонність фасаду мурованою терасою зі сходами від головного входу і галереєю вздовж цілого північного фронтому». Під час перебудови сім'я мешкала в Гвті Чернелівецькій [7, с. 299].

Після добудови дому С. Стемповський взявся за спорудження амбару, хлівів, кузні, льодовні тощо, треба було ще обгородити парк і садибу. Весна принесла рільничі турботи. Поступово земля втягувала його «в відвічний коловорот праці біля неї, який ніколи не закінчувався», натомість «відходили анархічні юнацькі мрії про вільне, позбавлене власності і прив'язаності

мандрівне життя» [7, с. 299]. За кілька років наполегливою працею, користуючись також порадами і матеріальною допомогою батька, Станіслав перетворив занедбаний і зруйнований фільварок на взірцевий, продукцію з якого частково продавав. Значну допомогу по господарству надавала йому дружина, яка провадила молочарню та короварню, оснащені найновішим обладнанням, наглядала за вирощуванням городніх культур, опікувалася розарієм та садом. Особливу увагу Станіслав за прикладом батька приділяв закладанню садів на вільних чи непридатних для рільництва землях. Списавшись із широко знаним на той час В. Семеренком, спільно з ним склав список сортів яблук, придатних для місцевих кліматичних і ґрунтових умов. Заклав садову школку, з якої продавав шеви місцевим селянам.

С. Стемповський потрохи переломив неприязнь, а подекуди й ворожість місцевих селян, спілкуючись і працюючи з ними на рівних. У своїх спогадах зазначав, що, вирішивши повернутися на Поділля та стало там осісти, був свідомий усіх тутешніх: «смертельних для поляків соціальних, національних, релігійних, культурних болячок, незалікованих від часів Речі Посполитої», а також того, що: «поляків на Поділлі є незначний відсоток і що яким є народ, таким є і буде край, і що поляки можуть тут бути тільки колоністами-паразитами, якщо не об'єднають свою господарську, культурну, суспільну й політичну діяльність з інтересами того народу і його майбутнім, залишаючись і надалі поляками, а навіть акцентуючи свою польськість, і це колись використає історія для цілей справді братнього співжиття тих двох народів і засипання прірви, яку між ними викопала колонізаторська, сліпа й повна пихи політика панів, шляхти й магнатерії». Про свій ідейний фундамент, на якому він бдливо стосунки з вінниківівськими селянами, з якими «планував жити і працювати до смерті», писав так: «постановив, що не буду тут колоністом [...], але увійду в життя й потреби місцевого люду, стану для нього потрібним та корисним і таким чином усправедливаю перед самим собою рацію мого тут перебування» [7, с. 300, 303, 319]. У Вінниківцях провадив майже селянське життя, сіяв і косив разом із селянами, яких сприймав як рівних, більше того — вчився в них багатьох тонкощів господарювання. Передплачував часописи українською мовою, присвячені кооперації — московську «Комашню» і подільську «Світову Зірницю»¹⁴. Організував коопе-

¹⁴ Щотижнева газета (перший україномовний часопис на Поділлі), видавалася

ративну крамницю і машинний кооператив у Вінниківцях, а також кредитну кооперацію, діяльність якої охоплювала Вінниківці, Стемпову, Длужки (присілок Вінниківців), Макарів і Совин-Майдан. До останньої увійшов як пайовик і був обраний у ній секретарем правління. Своїм коштом вислав двох молодих селян на курси з кооперації при Гайсинському повітовому земстві, потім уже сама кооперація висилала щорічно по 2 чоловік, щоб підготувати собі працівників. Вінниківецьким селянам, які обрали його своїм повноважним представником, допоміг здійснити через Селянський банк купівлю Длужків [7, с. 311–313, 364–365]. З іншого боку, провадив теж «донкіхотську боротьбу» з їхніми святами¹⁵.

У цей час його батько остаточно переконався, що з його трьох синів лише середній Станіслав, на якого завжди покладав найменші надії, є: «справжнім рільником-господарем і розумною людиною, яка не тільки з землею і тваринами, але і з людьми вміє дати собі раду». Натомість старший Пётр, одружений із заможною пані з-під Кам'янця-Подільського, мисливець, картяр, ярмаркович, любив розваги, мав слабку владу і вічно був

відомим українським і польським громадським діячем, кооператором, видавцем і літератором Й. Волошиновським з лютого 1906 р. для селян. У центрі її уваги були насамперед селянське господарство і кооперація. Значне місце на сторінках часопису приділялось і українському питанню, зокрема вивченню української мови і піднесенню її статусу, поширенню української національної свідомості, подіям в українському культурному житті. Газета популяризувала фольклор, друкувала твори відомих українських письменників.

¹⁵ Готуючи лекцію про селянські свята для з'їзду подільських поміщиків під час сільськогосподарської виставки у Проскуріві, Стемповський підрахував, що місцевий селянин святкує протягом року 116 днів (неділі, церковні, державні (під примусом поліції) та язичницькі свята), не рахуючи великих католицьких свят, у які православні селяни теж не працюють. Окрім того, внаслідок клопотань православного і католицького духовенства ярмарки в містечках було перенесено зі святкових днів на будні, тобто селянин задля ярмарку мусив кидати нагальні господарські роботи. С. Стемповський вважав, що у сільськогосподарському регіоні таке примусове байдикування є злочином, а на тлі браку освіти, народних домів і вміння відповідно наповнити вільний час, коли те святкування не дає і духовної користі, — подвійним злочином. У спогадах він розповів про переговори з місцевим попом Кривіцьким, якого просив через економа не оголошувати свята на день архангела Гавриїла, коли саме треба було найняти селян для негайних робіт. Але піп відповів: «Прошу сказати пану, що жодним чином не можу того зробити, бо архангел Гавриїл — друг архангела Михаїла, а Михаїл — рвшій неба». Згадував С. Стемповський і як пояснював селянам, що жодного св. Маковея не було, а є свято семи братів Маковеїв, отож: «не треба того дня носити попові до церкви краденого з мого поля маку для свячення» [7, с. 368].

під чийсь впливом, не завжди добрим. Молодший Талеуш, який за собою мав службу в гусарах, теж любив розкішне життя, розваги й азартні ігри, не одружувався і не виявляв намірів одружуватися [7, с. 343, 347]. Тож Губерт передав середньому сину ще Гуту Чернелівецьку. Подарунок оформили як акт купівлі-продажу від 08.03.1911 р. в вінницького нотаріуса О. Чагіна. Станіслав, отримуючи маєток, взяв на себе і борг Бессарабсько-Таврійському банку, який на ньому числився, 6745 руб. 61 коп. [19]. На прохання С. Стемповського перехід села в його власність тримався в таємниці, хоча батько заздалегідь повідомив про свій намір інших синів. Налалі все залишалось по-старому: батько господарював в маєтку й користувався прибутками із нього. Останні кілька місяців життя батька, який хворів на рак шлунку і помер 18.09.1913 р., Станіслав провів з ним в Гуті Чернелівецькій.

У вінниківівський період С. Стемповський брав участь в громадському житті як свого повіту, так і всієї Подільської губернії. Активний учасник виборчих акцій до I і II Думи на Поділлі, він був зокрема одним із делегатів від Літинського повіту на губернські вибори [7, с. 319–333]. Після виборів організував в своєму повіті з'їзди шляхти, на яких обговорювалися різні політичні питання, брав участь в подібних губернських з'їздах. Також співдіяв із іншими польськими поміщиками в зборі коштів на школи для польського населення. У своєму повіті він входив до суду присяжних, а потім став мировим суддею. Брав участь в всіх сесіях окружного суду як запасний суддя. Попри те, що найчастіше висловлював на засіданнях думку, відмінну від поглядів інших суддів, високо цінувався як знавець мови та звичаїв українського населення [7, с. 338]. Був обраний до Літинського повітового земства, в якому очолював комісію публічного здоров'я, входив до бюджетної комісії та до різноманітних господарчих комісій, пов'язаних із селянськими питаннями. Був членом ПТСГ від його заснування в Проскурові в 1896 р.. Близько 1910–1913 рр. приєднав вінниківівський маєток до сітки постійних дослідних полів того товариства¹⁶. Обраний в грудні 1914 р.

¹⁶ Мережа постійних дослідних полів, організована відділенням рільництва ПТСГ в 1902 р., утримувалася на внески від її учасників: 100 крб. на рік (з 1909 р. 150 крб.) із кожного дослідного поля. Окрім того, учасники надавали потрібну кількість робочих рук, працівників та інвентар, натомість отримували для дослідів безкоштовно насіння та добрива, а також вказівки щодо їх проведенню. У 1903 р. відділення рільництва добилося від Міністерства землеробства

головою економічного відділення ПТСТГ на наступне 3-річчя, в лютому 1915 р. відмовився від того посту, хоч і залишився в складі товариства [15: 20–23]. Ця відмова, можливо, була пов'язана з тим, що незабаром після початку I світової війни він захворів на важку серцеву хворобу.

У той період Станіслав Стемповський неодноразово зустрічався з Дмитром Марковичем¹⁷. Знайомство відбулось під час одного з губернських кооперативних з'їздів в Вінниці. Ініціював його Д. Маркович, який багато чув про діяльність С. Стемповського для селян і хотів дізнатися про неї з перших рук. Фрагмент цієї розмови описаний в спогадах: «Прошу мені сказати, як пан дає собі раду з селянством?» (ми говорили по-українськи). «Дивуюсь людям, які можуть жити з селянами. В мені ж бо є щось аристократичне, селянин по prostu смердить і викликає в мене відразу. Праця для ідеї — так, але скільки разів мусу зіткнутись з людиною — не можу себе перебороти. Пан є українцем?» — «Ні, я — поляк». Подивився на мене уважно: — «І працює пан для української справи?» — «Так, абсолютно свідомо то роблю і не перестаю бути поляком». — «То мусить пан переживати страшну трагедію? Українець і поляк в одній людині не можуть жити». — «А в мені живуть в досконалій згоді». Розповів йому, як до того дійшов. «І бачить пан, — закінчив я, — в мене все навпаки. Пану ідея пахне, а селянин смердить. А мене український націоналізм, як він нині представляється, анітрохи не захоплює, скоріше відштовхує, але як зіткнувся з нашим селянином безпосередньо, відчуваю глибоку симпатію до його духовних якостей і талантів». Пізніше Маркович відвідав Стемповського в Вінниківцях [7, с. 342].

12-річний вінниківецький період С. Стемповський зарахував в спогадах до «найшасливіших часів життя» [7, с. 314]. Але 26.09.1917 р. садиба Стемповських в Вінниківцях була розгромлена російськими солдатами, які поверталися з фронту. У той

постійної щорічної субсидії на мережу в 1200 крб., від 1910 р. — 5600 крб.. Однією з головних умов при організації мережі було проведення дослідів в усіх частинах губернії та на всіх місцевих типах ґрунтів. До неї в різний час входило від 15 до 21 поля, що займали загалом близько 65–70 десятин.

¹⁷ Дмитро Маркович (1848–1920) — прозаїк, громадський і політичний діяч. Випускник юридичного факультету Новоросійського університету (Одеса), працював в різних містах України, а також на Кубані і в Бессарабії. З 1915 р. жив в Вінниці, де організував і очолив кооперативний «Союзбанк». У період Центральної Ради був головним прокурором України, за часів гетьманату — прокурором Генерального суду.

час, зокрема, були втрачені значна частина бібліотеки й родинний архів¹⁸, що містив також і листування С. Стемповського з багатьма відомими письменниками його епохи від Елізи Ожешко¹⁹ до Стефана Жеромського²⁰ [7, с. XVI, с. 409]. Станіслав із сім'єю оселився в Вінниці.

У 1917 р. С. Стемповський брав участь в заснуванні Польського демократичного центру в Україні і був обраний його головою. На III з'їзді польських громадських організацій в Україні (т. зв. «Польський з'їзд на Русі») в Києві 18–24.06.1917 р. він підтримав пропозицію демократичного блоку про обмеження компетенцій Польського виконавчого комітету в Україні справами польського населення України і його невторчання ані в польські загальнонаціональні справи, ані в політику польського народу й держави, особливо щодо інших народів і держав. Після відхилення цієї пропозиції, знаходився серед представників демократичного блоку, котрі залишили з'їзд і поставили свій підпис під протестом, поданим до президії з'їзду [24–26]. С. Стемповський також входив до вищезгаданого Союзу власників-поляків Подільської губернії та заснованого при ньому 04.05.1918 р. Кооперативного товариства на вірі («Полькоподоль») для купівлі і продажу всякого роду товарів і здійснення всякого роду майнових угод щодо рухомості. Під час реєстрації останнього 28.09.1918 р., коли мета товариства вже визначалась як сприяння, «матеріальному і духовному добробуту своїх членів шляхом відновлення зруйнованих воєнними подіями сільських господарств і промислових установ», він виступив як один із його засновників [14]. У липні того самого року очолив правління новоствореної польської громади в Вінниці [27].

Станіслав Стемповський підтримував прагнення українців до незалежності й державності. У червні 1917 р. на XII надзвичайних Подільських губернських земських зборах від імені поляків заявив, що: «з їх боку широкий розмах українського

¹⁸ Частину бібліотеки й архіву С. Стемповського склали подаровані йому місцевою шляхтою книги, листи, рукописи, судові справи тощо. С. Стемповський згадував: «В околиці встановився звичай, що коли хтось щось знайде в себе на стріхах зі старих паперів і заплених книг, придатних за загальною шляхетською думкою до печі або завертання оселедців, то офірував це мені як «літераторові», збирачеві та знавцеві всілякої старовини» [7, с. 353].

¹⁹ Еліза Ожешко (1841–1910) — польська письменниця. Співпрацювала з вищезгаданим часописом «Ogniwo».

²⁰ Стефан Жеромський (1864–1925) — польський письменник, поет і драматург. Стемповський заприятелював з ним ще в 1900 р.

руху викликає повне співчуття» [2, с. 264]. У квітні 1920 р. увійшов до уряду І.П. Мазепи як міністр земельних справ УНР. Виконуючи наказ Симона Петлюри про евакуацію всіх міністерств і центральних установ до Вінниці (починаючи з 09.05.1920 р.), його міністерство, переїхавши з Кам'янець-Подільського до Вінниці, розміщувалось в будинку Четкова по Пущкінській вулиці. Після відставки уряду І.П. Мазепи С. Стемповський був призначений С. Петлюрою і до наступного уряду В. Прокоповича — міністром здоров'я й опікування (наказ від 26.05.1920 р.). 05.11.1920 р. разом із П. Зайшівим, Л. Михайлівим, О. Ейхельманом, О. Ковалевським і О. Зелінським поставив свій підпис на конвенції між урядом УНР і Російським політичним комітетом в Варшаві на чолі з Б. Савінковим про визнання Російським політичним комітетом державної незалежності УНР на чолі з головним отаманом С. Петлюрою та спільні операції проти більшовиків. Після підписання Ризького мирного договору (18.03.1921 р.), згідно з яким в Варшаві припинено офіційну діяльність еміграційних структур Державного Центру УНР, С. Стемповський увійшов до управи створеної в Варшаві з ініціативи групи діячів УНР громадської організації Український центральний комітет (зареєстрований 09.08.1921 р.) [28: 29]. У 1921 р. став членом правління Союзу зближення відроджених народів і співзасновником Інституту досліджень національних справ. Був також багаторічним головою Польсько-українського товариства [3].

Сім'я С. Стемповського близько 1920 р. виїхала до Польщі. Але тут уже родинного гнізда звити не вдалося. 04.09.1920 р. помер наймолодший син Павел, влюбленець батьків і братів, який хворів на кір із дизентерією. Смерть сина викликала нервовий зрив в дружини С. Стемповського. Не в змозі перебувати в місті, в якому вона пережила страшну трагедію, Марія оселилася в провінції разом зі своїм середнім сином Губертом. Взаємини Станіслава та Марії ніби повернулися до початкового стану «сердечної приязні» брата і сестри. Від того часу подружжя фактично жило нарізно, підтримуючи постійну, мало не щоденну кореспонденцію. Занедбані літературні здібності Марії врешті виявили себе в листах, «повних епічного розмаху, сатиричного запалу і трохи гіркого гумору» [8, с. XVII]. Марія та Станіслав до кінця життя залишалися близькими друзями.

З 1927 р. С. Стемповський мав зв'язок і мешкав із відомою польською письменницею Марією Домбровською, на той час

2 роки як вдовою, молодшою від нього на 19 років. Познайомився з нею ще за життя її чоловіка, який був його соратником по масонству. С. Стемповський справляв на Марію Домбровську великий вплив, зокрема допомагав їй під час написання тетралогії «Ночі та дні». Їхні взаємини, так ніколи і не узаконені шлюбом, тривали аж до смерті Станіслава [4].

У перші роки перебування С. Стемповського в Польщі його нестатки часто межували зі злиднями. Становише дещо поліпшилося, коли в кінці 1924 р. він обійняв посаду бібліотекаря в Міністерстві сільськогосподарських реформ, незабаром об'єднаному з Сільськогосподарським міністерством. Завдяки С. Стемповському ця бібліотека в 30-ті роки стала однією з найкращих серед міністерських, а також спеціальних бібліотек. У переддень війни разом зі своїми колегами — М. Ковнацькою, пізніше відомою дитячою письменницею, та Ю. Захарчиком, його близьким другом, підготував всі бібліотечні зібрання до евакуації, спакнувши їх в ящики. Однак вони не були вивезені та згоріли разом із міністерським приміщенням в вересні 1939 р. [8, с. XVI–XVIII].

Паралельно з роботою в бібліотеці С. Стемповський брав участь в діяльності Інституту суспільного господарства, створеного його другом ще з дерптських часів Л. Кживіцьким. У 1932 р. став працівником цього інституту, в 1936 р. — членом правління, в останні роки — фактично його співкерівником. Він входив до журі трьох конкурсів — на мемвари безробітних, селян і робітників-емігрантів, які послідовно оголошувались інститутом. Загалом як референт опрацював близько 1.5 тис. рукописів, брав участь в редагуванні та виданні тих, які перемогли на конкурсах. Коли розпочалася II світова війна, працював уже над виданням третього тому мемварів робітників-емігрантів. Під його впливом інститут провів цілу серію оригінальних досліджень.

У міжвоєнний період С. Стемповський продовжив також перекладацьку працю, зокрема підготував до друку том оповідань А. Чехова і повість В. Вересаєва «На глухом шляху», перекладав Шедріна. Однак на жодну з тих книг він не знайшов видавця. Був також співперекладачем повісті А. де Сент-Екзюпері «Нічний політ» [8, с. XVIII–XIX].

С. Стемповський належав до грона найвідоміших польських масонських діячів XX ст.. Свій масонський шлях розпочав, ймовірно, в 1921 р., коли вступив до ложі «Коперник». Близько

1922–1923 рр. очолював ложу «Єднання». У 1923 р. став великим секретарем Великої національної ложі Польщі, в 1926–1928 рр. був в ній великим майстром, в 1934–1935 рр. — членом комісії ритвалів і великого трибуналу. Також в 1922–1929 рр. був великим канцлером і генеральним секретарем найвищої ради останнього ступеня шотландського давнього і визнаного в Польщі обряду. У 30-ті роки входив до ложі «Совінський-Лукасінський». Після заборони в Польщі масонства (1938 р.) вийшов із масонерії ГЗІ.

Під час німецької окупації С. Стемповський в 1939–1940 рр. перебував в Луцьку, Бресті та Львові, в 1940–1944 рр. — в Варшаві. У липні 1940 р. був викликаний до гестапо, після короткої розмови звільнений із зобов'язанням написати меморіал щодо польського масонства ГЗІ. Він його написав, але значно применшив роль масонів в Польщі і подав прізвища лише покійних членів масонських організацій. У 1944–1945 рр. мешкав в м. Здунській Домброві. До Варшави повернувся в липні 1945 р. [3].

Станіслав Стемповський мав надзвичайний дар оповідача, тож друзі здавна намовляли його написати спогади. Але він, надто діяльний в повсякденному житті, не міг на тривалий час повернутись в минуле. Лише в роки окупації, коли вік і здоров'я не дозволяли йому брати безпосередню участь в боротьбі з ворогом, взявся за спогади. Працював над ними близько 3-х років (1940–1943 рр.), охопивши період 1870–1914 рр.. Під час Варшавського повстання рукопис зазнав значного пошкодження, і автор майже два роки відтворював початковий текст. У зв'язку з цим, а також через певні труднощі видання він відмовився від планів написати продовження. За життя Стемповського були опубліковані лише фрагменти спогадів в часописах «Kurier Codzienny», «Warszawa», «Nowiny Literackie», «Zeszyty Wrocławskie» і «Працях Українського наукового інституту в Варшаві». Сам він читав їх на авторських вечорах в варшавському та вроцлавському відділеннях Союзу літераторів. Мемуари Стемповського вийшли помертньо в обтятому цензурою вигляді в видавництві Польської Академії Навк «Ossolineum» в Вроцлаві в 1953 р. зі вступом М. Домбровської. Характерними їх рисами є надзвичайно легкий, безпосередній, жвавий і образний стиль викладення, епічний хід оповідання, сміливість і оригінальність поглядів, сила й делікатність почуттів, чутливість і гумор автора. Спогади є не тільки цінним джерелом для вивчення життя та діяльності їх автора. Вони містять і надзвичайно цікавий і багатий матеріал до

побутової, економічної та політичної історії Поділля кінця ХІХ–ХХ ст. Стемповський представив численну й різноманітну галерею типів мешканців Поділля різних національностей, представників різних верств населення — поміщиків, духовенства, міської інтелігенції, урядників, зuboжілої шляхти й селян. Написані живо і просто, вони передають визначну культуру й розум автора, його прогресивні суспільні погляди, людяність. Широкий друг українського простого люду, Стемповський часто говорив: «Я настільки ж поляк, що й українець» і був одним із небагатьох польських поміщиків, які негативно ставилися до ролі та стилю життя цієї верстви в Україні. Без сумніву, спогади Стемповського належать до найкращих т. зв. «кресових»²¹ спогадів і взагалі становлять видатне явище в польській мемуарній літературі. ІІ, с. VI–VII, ХІІІ: 30, с. 245–246]. Останніми літературними працями Стемповського були вступ до першого тому мемуарів вище згаданого Л. Кживіцького та складена для Інституту літературних досліджень докладна бібліографія творів М. Домбровської.

За свідченням сучасників, Станіслав Стемповський був інтелектуалом вишого ґатунку й водночас дуже простою, чуйною, великодушною і толерантною людиною, для якої національні, релігійні, світські, соціальні чи інтелектуальні відмінності були не в змозі ускладнити сердечний і завжди плідний контакт із ближнім ІІ, с. ХХІ–ХХІІІ: 30, с. 245].

Оточений опікою близьких, в останні роки смертельно хворий, Станіслав Стемповський нікому не давав відчувти, наскільки йому погано. Помер він 11.01.1952 р. в Варшаві, похований на Повонзківському цвинтарі поряд із сином Павлом. У шлюбі з Марією Стемповською (1870–1951) він мав трьох синів: Єжи (10.12.1893, Краків — 04.10.1969, Берн), есеїста та літературного критика, який під час ІІ світової війни осів в Швейцарії, Губерта (1895–1962), агронома, громадського діяча, старосту в Володимирі-Волинському і президента Лвська, та Павла (03.04.1901, Варшава–04.09.1920). Єжи, один із творців сучасної літературної есеїстики в Польщі, до сьогодні залишається одним із найвидатніших польських представників сучасного класицизму. Попри те, що він народився в Кракові, своєю справжньою батьківщиною визнавав Україну, якій присвятив знач-

²¹ Ще навіть у ХХ ст. поляки називали своїми «кресами» (kresy — окраїни, прикордонна зона) всі українські, литовські та білоруські землі, що входили до складу Речі Посполитої.

ну частину своєї творчості. Зокрема, багато його есе на українську тематику увійшло до збірок «Od Berdyczowa do Rzymu» («Від Бердичева до Риму», Париж, 1971) та «W dolinie Dniestru i inne eseje ukraińskie. Listy o Ukrainie» («У долині Дністра й інші українські есе. Листи про Україну», Варшава, 1993). У своїх творах він намагався пояснити, чим була Україна для поляка, який тут жив під російським пануванням поряд з представниками різних національностей і віросповідань [31: 32].

1. *Нагаєвський І.* Історія Української держави двадцятого століття. – К., 1994. – С. 332.

2. *Лозовий В. С.* Поляки на Поділлі в період української революції 1917–1920 рр. // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: Зб. навк. праць за матеріалами міжнар. навк. конф. (23–24 черв. 1999 року). – Хмельницький, 1999. – С. 264, 267.

3. *Nowicki A.* Stanisław Stempowski // [www.wolnomularz.pl/07 an stempowski.htm](http://www.wolnomularz.pl/07%20an%20stempowski.htm).

4. *Borkowska G.* Maria Dabrowska i Stanisław Stempowski. – Kraków, 1999.

5. *Стемповський Станіслав* // Енциклопедія українознавства / Гол. ред. В. Кубійович. – Перевид. – Т. 8. – Львів, 2000. – С. 3045 (є зобр.).

6. *Шуст Р.* Стемпковський Станіслав // Повідник з історії України / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – Вид. 2. – К., 2002. – С. 830.

7. *Stempowski S.* Pamiętniki (1870–1914). – Wrocław, 1953 (il.).

8. *Dabrowska M.* Wstęp // Stempowski S. Pamiętniki (1870–1914). – Wrocław, 1953. – S. V–XXIII.

9. ДАВО. – Ф. 492. – Оп. 1. – Спр. 87. – Арк. 137 зв.–139 зв., 380 зв.–381 зв., 388 зв.–389, 398 зв.–399.

10. ДАВО. – Ф. 474. – Оп. 1. – Спр. 66.

11. ДАВО. – Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 910.

12. ДАВО. – Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 1569.

13. *Бовиа Л.* Битва за землю в Україні 1863–1914. – К., 1998. – С. 107, 117, 129–131, 201, 216, 218, 219, 256.

14. ДАВО. – Ф. 233. – Оп. 1. – Спр. 137.

15. Список членов Подольского общества сельського хозяйства и сельско-хозяйственной промышленности на 1914 год. – Винница, 1915. – С. 1, 12.

16. *Гильдман Л.* Поместное землевладение в Подольской губернии. – Каменец-Подольский, 1903. – С. 201, 242, 291, 314.

17. *Крылов А.* Населенные места Подольской губернии. – Каменец-Подольский, 1905. – С. 146, 148, 152.

18. Списки по всей Подольской губернии. – Каменец-Подольский, 1911. – Шаг. 231. – С. 3.

19. ДАВО. – Ф. 174. – Оп. 7. – Спр. 511.

20. Труды Первого съезда сельских хозяев Подольской губернии в г. Проскуров 1896 года. – К.. 1897. – С. 9.
21. *Вишневский В.Ю.* Отчёт о деятельности Подольского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности за 1914 год. – Варшава, 1915. – С. 6–7.
22. Справ. листок Подольского общества сельского хозяйства и с.-х. пром-сти. – 1914. – № 12. – С. 31.
23. Подол. Хозяин. – 1915. – № 2. – С. 41.
24. Zjazd polski na Rusi w Kiiowie w dniach 18-24 czerwca 1917 roku. – Winnica, 1917. – S. 38, 39, 90, 96, 107.
25. Известия Подольской окружной по делам о выборах в Учредительное собрание комиссии. – 1917. – 22 окт.
26. ДАВО. – Ф. 866. – Оп. 1. – Спр. 27.
27. Слово Подоліі. – 1918. – № 47. – С. 2.
28. *Мазена І.П.* Україна в огні й бврі революції 1917-1921. – Дніпропетровськ, 2002. – Т. II. – С. 120, 136, 144, 173.
29. Хвиля. – 1920. – 7, 9, 16, 22, 29 трав.
30. Notatki bibliograficzne // Pamietnik Kiiowski. – Londvn. – Т. III. – S. 245–247.
31. *Tomkowski J.* Jerzv Stempowski. – Warszawa, 1990 (il.).
32. *Klecel M.* Arkadia i apokalipsa // Żvcie. – 1997. – 15 grudnia.